

БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ НЯКОИ ОСОБЕНОСТИ НА МЕЖДУМЕТИЯТА

Славка Величкова (ПУ „Паисий Хилендарски“)

В работе анализируются описания междометий в болгарских, сербских и хорватских грамматиках и других исследованиях. Несмотря на большие совпадения в их подходах определения и классификации этой части речи, все таки наблюдаются и некоторые различия, напр. по отношению к междометиям, образованным от других частей речи. Ставится вопрос о необходимости сопоставительного исследования междометий, которые являются безэквивалентной лексикой и тем самым несут также культурно-национальную информацию.

The paper analyses descriptions of interjections in Bulgarian, Serbian and Croatian grammars and other studies. Despite the general similarities in the methods of description and classification of this part of speech, there are also some differences, including interjections formed from other parts of speech. The paper discusses the importance of comparative study of interjections – these words are considered language-specific and thus carry also cultural-specific information.

Ако се опитаме да съпоставим описанието на междуметията в някои български, сръбски и хърватски граматики и лингвистични проучвания, ще се убедим, че тези думи най-често са представени по сходен начин. Обикновено на първо място се изтъква, че служат за непосредствено изразяване на чувства и настроения. Подчертава се особеният им „синкремтизъм“, т. е. способността един и същ звуков комплекс в различни ситуации да служи за изразяване на разнообразни емоции, понякога дори противоположни, което се илюстрира с многобройни примери. Често се обръща внимание на фонетичната характеристика на междуметията, например, че могат да се състоят само от един вокал, че някои съдържат звукове и звукови комплекси, непознати на съответната фонемна система, поради което липсват букви за тях – записват се съвсем условно. Наред с липсата на каквито и да било морфологични категории много автори отбележват, че в синтактичен план междуметието може да изпълнява функцията на самостоятелно изречение. Освен това има учени както сред българските, така и сред сръбските и хърватските, които не смятат междуметията за истински думи, а за условни езикови знаци поради тяхната неопределена в съдържателен и формален план. Но все пак преобладава мнението, че те са лексеми, защото представляват звуков комплекс, с помощта на който се изразява някакво съдържание. В

миналото някои езиковеди включват в тази група думи и частиците.

За мнозина от авторите на споменатите граматични трудове същински междуметия са преди всичко думите, които непосредствено изразяват чувства и настроения. В сръбски и хърватски граматики те са наричани екскламации, експресивни знаци или усклици, а в българските – предимно възклициания. В такива случаи звукоподражанията се споменават отделно, понякога още в заглавието или – най-често – при класификацията. Има, разбира се, сполучливи опити за представянето на тази неизменяема част чрез комплексна дефиниция.

Съществуват сходства и при подялбата на междуметията. Според изпълняваните от междуметията функции преобладаващо е разпределението им в рамките и на трите групи граматични изследвания на възклициателни, подбудителни и звукоподражателни. При класификацията по произход обаче съществуват различия. Ако за българските изследователи, особено в по-ново време, към междуметията се числят както първичните, така и производните от други части на речта, за повечето сръбски и хърватски учени към тази група неизменяеми части се отнасят само първичните междуметия.

По отношение на използвания термин за назование на тази част на речта за разлика от сръбските и хърватските езиковеди, които се ориентират към домашния термин узвик, българските учени (след период на известна неустановеност в по-далечното минало) възприемат названието междуметие (от лат. *interiection*), явно предпочетено, тъй като по своята мотивация отговаря на характерната особеност на думата да се вмътва в изречението. За думите, имитиращи звукове в природата, в българските граматики се е установило названието звукоподражание, чиято мотивираност е напълно прозрачна, и вероятно това е причината да бъде предпочетено, впрочем както и в първия случай. Понякога се среща и гръцкият по произход термин ономатопея, установил се твърдо в сръбските и хърватските граматични текстове.

Известно е, че някои учени смятат междуметията за много стар езиков пласт, като им отреждат важна роля в самото възникване на човешката реч. Те свързват произхода на езика (глотогонията) с имитиране на различни шумове и звукове от външната среда, с отговор, т. е. отзук на природни звуци, или със спонтанен крясък и с постепенното им превръщане в знаци за предметите и явленията, т. е. в думи от речта на человека. Така възникват съответно т. нар. *бау-бау* или *звукоподражателната*, *динг-донг* или *нативистичната* и *пух-пух* или *междуметната теория* за произхода на езика. Именно поради своята стариност и характер на думи, произлезли от звукове и звукови групи, изговорени спонтанно и инстинктивно, редица междуметия могат да се срещнат в сходна или дори в тъждествена форма в различни езици. В още по-голяма степен това се отнася за инвентара от междуметия при такива близки езици, каквито са разглежданите тук. В тях първичните възклициателни междуметия се образуват от гласен звук, който може да се употреби самостоятелно или като ядро, съчетано със

съгласни. Както отбелязва П. Пашов, практически всички гласни могат да послужат за междууметия (Пашов 1989: 191). Гласните звукове обикновено се комбинират със съгласните x/h (ах, ех, их, ох, ух и др.) и й/j (ай, ей и др.). Във възклициателните междууметия се появяват и назали. Но това са звукове, които само приблизително съответстват на фонемите м и н в разглежданите фонетични системи. Д. Рагуж дава пример с хм/hm, където не могат да се различат нито x/h, нито м като чисти фонеми, макар че се записват със съответните букви. Посоченото междууметие според него представлява единство от особени глухи носни звукове, чрез които се изразява известно съмнение, нерешителност, недоверие или недоволство (Рагуж 1997:288). Нещо подобно представляват междууметията, които се произнасят с вдишната, а не с издишната въздушна струя. Така се получават звукове, които не представляват част от стандартната фонетична система на посочените езици и които също се записват съвсем условно поради липса на съответни знаци в графичната система(напр. нц! при отрицание – вж. още примери у Пашов 1989:191).

Както в български, така и в сръбски и хърватски се наблюдават сходни механизми и похвати, чрез които се обогатява сравнително ограничената група по-установени междууметия. При уточняването на съдържанието им важна роля играят суперсегментните средства, наред с паралингвистичните, с контекста и със структурните им изменения. Тук важно значение имат квантитетът, силата, тембърът на гласа, интонацията. Тъй като това са особености на устната реч, за постигане на по-голяма точност и яснота при записването ѝ често се появяват коментари за по-съществени прозодични особености, наред с поясненията, свързани с жестове и мимики.

Ако се съпоставят някои от приведените от Д. Рагуж възклициателни междууметия заедно с техните прозодични особености, уточняващи съдържанието им, както и съответните примери (Рагуж 1997: 89–293), ще се забележи почти пълна идентичност не само със състоянието в сръбски език, но и в български. Ето няколко примера:

- а (произнесено кратко или удължено с нисък тон):
 - изненада, учудване: A, to si ti. (A, това си ти.)
 - припомняне, разбиране: A, znam. (A, знам.)
 - несъгласие, неудоволствие: A, tako više ne možemo.(A, така повече не можем.)
 - равнодушие: A, šta možemo? (A, и какво можем да направим?)
 - неудобство, болка: A, što me to muči! (A, колко ме измъчва това!)
- а (изговорено кратко и напрегнато, с висок тон):
 - несигурност, колебание: A, nisam baš siguran.(A, не съм съвсем сигурен.)
 - решителност: A, ne, ne, dragi moj! (A, не, не, драги мой!)
- аха (изговорено с подчертана втора част):
 - осведоменост: Aha, sad razumem. (Аха, сега разбирам.)
 - заплаха, злорадо удовлетворение: Aha, uhvatio sam te! (Аха, хванах те!)

и (произнесено дълго или кратко):

- упрек: I, što učinih. (И, какво направих!)
- задоволство: I, da si samo video. (И, да беше видял само.)

Ролята на интонацията при противопоставянето на междууметията според изразяваните от тях положителни или отрицателни чувства в сръбския език (вж. Йоканович-Михайлов 1997:173) в същата степен може да се отнесе и към български: междууметието о!, изговорено с възходяща или низходяща интонация и маркиращо съответно приятна изненада или разочарование и недоволство, илюстрира един от многобройните случаи на идентичност в двата езика. Впрочем трябва да се подчертава, че в сръбската и хърватската книжовна прозодична система се съдържат интонация и квантитет, които в редица случаи изпълняват смислоразличителна роля и при други части на речта, вследствие на което се получават различни думи (напр. лук чрез различната интонация и квантитет може да придобие значение на льк и лук, пас – на куче и пояс, и др.). В българския книжовен език интонацията (и квантитетът) не се свързват с други части на речта. Тук междууметието е изключение. Би могло да се допусне като причина както неговата старинност, така и непосредствената му връзка с експресивно-емоционалната сфера. От друга страна обаче, наблюдения над българския младежки говор, чиято отлика е повишената експресивност, показват активно използване на суперсегментни средства както при междууметия, така и при други части на речта, но вече с цел превръщането им в сленгизми (Караджичева 1988:118).

Макар че междууметията имат доста сходства в много езици, в това число, както вече бе посочено, в българския, сръбския и хърватския, все пак съществуват и такива, които са типични и установени за даден език и поради това се причисляват към елементите на неговата национална специфика и самобитност. Някои специалисти разглеждат тази група думи като част от онези лексеми, които носят националнокултурна информация подобно на езиковите реалии и конотативните думи. Такива междууметия са регистрирани и в преводните речници на разглежданите езици. Така например напълно установеното и високофреквентно в сръбската и хърватската езикова общност междууметие јао за непосредствено изразяване на отрицателни емоции отсъства в българския език като звуков комплекс, свързан с никакво съдържание. Същевременно посоченото междууметие служи за образуване на други части на речта, като јаук (стон), јаукати (стёна), което показва неговата словообразувателна активност и жизненост. Естествено и производните думи са непознати в българския език като звуков комплекс за изразяване на определено съдържание. Нещо подобно може да се каже за междууметието куку в сръбски и хърватски, с което непосредствено се изказва мъка, болка, тъга (напр. в израза Куку вама! със значение на Горкó ви!), както и за производните му кукати (плача от болка и скръб), кукњава (плач, оплакване) и др. При това междууметие се натъкваме на интересен случай, напомнящ междуезикова омонимия, тъй като същият звуков комплекс (написан с дефис) в българския език

функционира само като подражание на звука, издаван от кукувицата, като ономатопея. Чужди на българския език са също така междууметията joj (за изразяване на нетърпение, учудване, укор, болка, тъга), тја (за изказване на отвращение), уа (за негодуване, презрение). При други междууметия в разглежданите езици понякога съществува частично съвпадение. Напр. ах в зависимост от конкретната ситуация и интонацията може да изразява в посочените езици болка, радост, задоволство, учудване, въодушевление, но в българския също и предупреждение, заплаха. Затова българският израз „Aх, да ми паднеш в ръцете!“ се превежда с „Jao, ако ми дођеш руку!“, с установеното в сръбската езикова общност междууметие за изразяване на предупреждение. По описателен път се предава и съдържанието на производния глагол „ахкам-ахна“, поради което той може също да се включи в национално маркираната лексика.

В книжовноезиковите системи на споменатите славянски езици привличат внимание редица лексеми, които по брой и по фреквентност изглеждат по-характерни за българския език. Това са неизменяеми форми като греб, гък, лап, млък, относяни в българските граматики към различни части на речта. Понякога ги определят като глаголи от по-специален вид, тъй като пазят следи от граматичните категории на глагола, в изречението обикновено изпълняват ролята на предикат, а в стилистично отношение представляват експресивни синоними на съответни глаголни лексеми. В други случаи ги наричат глаголни междууметия или междууметни глаголи, подчертавайки и тяхната неизменяемост, но и очевидната им връзка с глагола. Макар да твърдят, че в нашата специална литература все още не е решен въпросът за тяхното място в езиковата система, авторитетни изследователи все пак ги смятат за отделна междинна група в рамките на подбудителните междууметия, заемаща място между глаголната система и междууметията (вж. Граматика 1983:473).

Подобни лексикални образувания се привеждат и от сръбски и хърватски автори, като напр. от Й. Хам, който сред примерите за междууметия включва гле и де като съкратени форми от императивите гледай и дай (вж. Хам 1967:64). В речниците някои от цитираните по-горе български междууметия от този тип са представени чрез описателни конструкции или пълнозначни думи, тъй като са характерни само за българската езикова общност и нямат съответния преводен еквивалент, напр. „ни гък!“ се предава с израза „ни речи!“, а „млък!“ – с „хутите!“. Всъщност това са непреводими лексеми, защото на друг език не може да се предаде особената им конотация, а освен това се губят характерните стилистични особености, подчертано разговорният им характер, присъщ на междууметията като цяло.

Ако възклицателните междууметия изразяват непосредствено чувства и емоции и поради това все пак имат характер на съобщение за емоционалното състояние, за вътрешния свят на човека, то, обратно на това, звуко-подражанията имат по-скоро изобразителна функция – със средствата на езика уподобяват звуковата картина на външната, природната среда, отразена в човешкото съзнание.

Звукоподражателните междууметия привличат вниманието още на античните философи с очевидната естествена, природна връзка между звуковия си състав и съдържанието си, представящо различни звукове и шумове чрез имитация. Естественият характер на ономатопеите се е свързвал с определени звукове в техния състав, сред които са били разграничавани „нежни“, „резки“, „мъжествени“ и др. Като допуска, че напр. р спада към „резките звукове“, Дж. Лайънз твърди, че присъствието му в думи като „режа“ се мотивира от значението им (Лайънз 1978:25). Във връзка с това С. В. Воронин (по Кликовац) изтъква, че във всички проучени от него езици звукоподражателният потенциал на р е използван по един и същ начин. Според него р означава преди всичко звук, който се повтаря в бързи серии, без никога те да се слеят. Д. Кликовац нарича този звук „разпръснат“, „разсипан“, при което открива това негово свойство в редица звукоподражания (Кликовац 1995:178). Въз основа на това тя възприема тезата на посочения автор като валидна за сърбохърватски. Би могло да се добави, че тя важи в пълна степен и за българския език.

При съпоставяне на някои от примерите, дадени от сръбската авторка, с техните съответствия в българския език се наблюдава идентичен начин на използване на звукоподражателните възможности на звука р при предаване на: звука на будилника – zvt/zrpp; звука на тръбата – tra-ta / тра-та-та; звук от падащ метален предмет върху твърда основа – cangr/чангър и др.

По сходен начин се използват и особеностите на мекото л, но не толкова акустичните, колкото артикулационните – по мнението на Д. Кликовац положението на говорните органи (езика и твърдото небце) метафорично се пренася върху взаимното разположение на предметите в природата. Дадените от нея примери със звукоподражателните междууметия pljas, šljap и др. имат тъждествени български съответствия, които имитират звука, издаван от падащ във вода предмет или при газене във вода.

Този вид междууметия се отличават с преобладаването на съгласни звукове. Заедно с това прави впечатление, че много изследователи отбелязват възможността звукоподражанията да се увеличават непрекъснато, тъй като звуковете и шумовете от природата могат да се възпроизвеждат и имитират по различен начин.

Сред групата ономатопеи, подражаващи на звукове и шумове в природата, интерес представляват и междууметията, с които се възпроизвеждат звукове, издавани от различни животни и птици. При някои от тях в трите езикови системи, които са обект на внимание, може да се наблюдава използване на акустичния и артикулационния потенциал на различни звукове на човешката реч за по-голямо доближаване на звукоподражанията до звуковете на посочените обекти от заобикалящата среда. Съвпадащите напълно или частично ономатопеи, често привеждани в граматиките поради значителната си установеност в разглежданите езици, се отнасят в по-голямата си част до познати от най-дълбока древност или до домашни животни и птици. Може да се предположи, че това сходство не е само поради еднак-

востта на фонетичните особености на определени гласни и съгласни, оформящи въпросните междууметия. Изглежда напълно допустимо да се приеме, че те са възникнали още преди разпадането на общността, към която са принадлежали трите съвременни езика в далечното минало, свързано и с опитомяването на някои от животните и птиците. Еднаквост се наблюдава например при възпроизвеждането на следните животински звукове: на крава, овца, куче, котка, петел, кокошка, гълъб, кукувица (предадени съответно в българско графично оформление – му, бе, ав-ав, мяу, кукуриг/к/у, ко-ко-ко, гу, ку-ку).

В тази група думи – звукоподражания на животни и птици – има различия, които са обусловени от конвенционалния произход на част от тях, т. е. от обичая, традицията, своеобразния „обществен договор“, свързан с възникването и употребата им в различен езиков колектив. Странни за българското езиково съзнание са ономатопеи като риć-purić (за врабци, чикчирик), živ-živ (за малки птичета, пиу-пиу), kva-kva (за патица, па-па), пјанја (за рева на магарето), някои от които са словообразувателно активни и са залегнали в основата на редица пълнозначни думи. Отделно подробно проучване на този вид междууметия с привличане на материал и от други славянски езици може да има значение не само за съпоставителното езикознание, но също и за други сродни дисциплини.

Сходства и различия се виждат и при звукоподражателните думи, с които се обръщаме към животните – еднакви са напр. иш (за отпъждане на птица) или мац-мац (за повикване на котка). В сръбска градска среда са възникнали любопитни новообразувания за повикване на домашни любимци. По наблюдения на Й. Йоканович-Михайлов върху езика на деца между шест и дванадесет години по образец на двусъставния модел за повикване на котка или куче възникват други – за обръщение към заек, костенурка и др. (Йоканович-Михайлов 1997:176).

Повечето сръбски и хърватски специалисти по съвременна граматика разглеждат междууметията традиционно, като рядко включват сред тях междууметни думи, произлезли от други части на речта. Едно от изключенията е споменатата вече студия на Й. Йоканович-Михайлов, в която тя прецизно се спира и на секундарните междууметия, като разширява представата за фонетичната, формалната, интонационната и синтактичната страна на тази част на речта. Сходство може да се открие в негативното отношението на нормативистите към някои по-нови междууметия, които по произход са чуждици. Така например Вл. Мурдаров, след като се спира на прибягването към чужди средства за изразяване на чувства и привежда за пример широко използваното възличание ую, заключава, че „това вече говори за изкривяване в мисленето ни“ (Мурдаров 2004:24). Изследвайки превръщането на лексемата супер в истинско междууметие, цитираната по-горе авторка отбелязва, че това става „в резултат на една негативна в основата си тенденция – в бързото градско общуване да не се търси точната дума и точният нюанс, а да се употреби такава дума, която да съответства на колкото е възможно повече речеви ситуации“ (Йоканович-Михайлов 1997:177).

Проучването на междуметието в съпоставителен план може да даде интересни резултати, които да обогатят и разширят представата за особеностите и ролята на тази част на речта в езика.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Граматика 1983:** Граматика на съвременния български език. Том 2. София (БАН), 1983.
- Йоканович-Михайлов 1997:** Ј. Јокановић Михајлов. Категорија узвика – граматички и лексички аспект // Научни састанак слависта у Вукове дане, 26. 2. Београд, 1997.
- Каракийчева 1988:** Цв. Каракийчева. Българският младежски говор. София, 1988.
- Кликовиќ 1995:** D. Klikovac. Vri, štrkљa, klječka. O fonetskom simbolizmu u srpskoj-rvatskom jeziku// Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XXXIII/1. Нови Сад, 1995.
- Лайонз 1978:** Дж. Лайонз. Введение в теоретическую лингвистику. Москва, 1978.
- Мурдаров 2004:** Вл. Мурдаров. Защо са още грозни чуждите думи? // Българска реч, X/2. София, 2004.
- Рагуж 1997:** D. Raguž. Praktična hrvatska gramatika. Zagreb, 1997.
- Хам 1967:** J. Hamm. Kratka gramatika hrvatskosrpskog jezika. Zagreb, 1967.